

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота

магістра

з теми: **“ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НАВИЧОК КОМУНІКАЦІЇ
У ОСІБ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ
ПОМІРНОГО ТА ТЯЖКОГО СТУПЕНЯ”**

Виконала студентка 6 курсу KorLb1-M17z (63Л)

спеціальність 016. Спеціальна освіта.

Олігофренопедагогіка. Логопедія

групи KorOb1-M17z (63Л)

Демидюк Віти Миколаївни

Науковий керівник:

кандидат медичних наук, доцент

Михальський А.В.

Рецензент:

Співак В.І., кандидат психологічних наук,

доцент, декан факультету корекційної

та соціальної педагогіки і психології

м. Кам'янець-Подільський – 2019 року

З М І С Т.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОРУШЕННЯ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ ПОМІРНОГО ТА ТЯЖКОГО СТУПЕНЯ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	7
1.1. Аналіз досліджень порушень розумового розвитку	7
1.2. Психічний розвиток дітей з порушеннями розумового розвитку помірного та важкого ступеня	14
1.3. Значення комунікативних навичок у психічному розвитку дитини	20
Висновки до першого розділу	28
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ НАВИЧОК КОМУНІКАЦІЇ У ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ	31
2.1. Визначення та акцентуація репертуару комунікативних навичок у осіб з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня	31
2.2. Вивчення комунікативних навичок і визначення груп дітей з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня відповідно до їхньої сформованості	41
Висновки до другого розділу	49
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК КОМУНІКАЦІЇ ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ	51
3.1. Дослідження комунікативних навичок осіб з порушеннями розумового розвитку помірного та важкого ступеня	51
3.2. Формування комунікативних навичок через використання емоційно-збагачених ситуацій	57
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74.

ВСТУП.

Актуальність дослідження. Підвищення ефективності навчальної та корекційно-виховної роботи з особами з порушеннями розумового розвитку помірного та важкого ступеня можливе лише за умови організації індивідуального підходу до кожного такого вихованця, врахування його особистісного розвитку, психофізичних порушень як первинних, що обумовили складне відхилення, так і вторинних, які виникли на базі основного порушення. Численні дослідження в галузі спеціальної освіти підтвердили той факт, що правильно організовані корекційно-розвивальна та навчальна робота з особами з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня дає свій позитивний ефект і призводить до їхньої часткової адаптації до життя у суспільному середовищі. “Глибоко розумово відстала дитина... під впливом навчання та виховання просувається у своєму розвитку значно більше, а ніж дитина нормальна, якщо підходити до цього з відповідної міркою...” [6, с. 134].

Особливості вивчення осіб з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня різних вікових груп були предметом досліджень спеціалістів різних галузей. Психічний розвиток і клінічні порушення вказаної групи вивчалися відомими спеціалістами у галузі психіатрії і психології. Ще в XVII столітті Ж.Ескіроль сказав, що “ніде так відкрито не проявляється психічна сфера особистості, як у будинку для ідіотів...” [91, с. 183]. Визначенням причин виникнення даного порушення і їхнього впливу на психіку були присвячені дослідження О. Запорожця, Н. Лічко, Т. Лісовської, О. Лурія, І. Соловйова, Л. Цветкової, О. Хохліної та багато інших.

Тривалий час діти з інтелектуальними порушеннями помірного та важкого ступеня перебували в закладах Міністерства соціальної політики. Навчання як компонент освіти в цих закладах мав дещо інший характер. Але незважаючи на це дослідження особливостей дітей з порушеннями розумового розвитку помірного та важкого ступеня проводили О. Гаврилов, Ю. Галецька, Т. Каменщук, О. Утьосова (Україна), А. Дззди, Є. Кулеша, Д. Кепеч, А. Фрьонліх (Республіка Польща), І. Боровська, Ю. Кислякова, Т. Лісовська, І.

Новомир (Республіка Білорусія), О. Маллер, М. Рейдибойм, Г. Цикото, Т. Шипіцина (Російська Федерація) та інші.

Дорослі особи з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня тривалий час взагалі не вивчалися. І лише порівняно недавно, буквально вже в ХХІ столітті, вони стали предметом вивчення О. Гаврилова, Є. Кулеши, Т. Лісовської, Л. Шипіциної.

Характеризуючи стан вивчення особливостей розвитку вербальних та невербальних засобів засобів комунікації осіб з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня можна вказати, що тут першість належить відомому російському спеціалісту О. Маллеру. Також дослідженням даної проблеми займалися Є. Алексеєнко, О. Гаврилов, Ю. Галецька, М. Іванова, Т. Каменщук, Л. Кускатіле, Б. Ліпман, Т. Лісовська, Л. Чернишова та інші.

На сучасному етапі таких наукових напрацювань є недостатньо. Тому ми прагнули провести дослідження, яке б хоча б частково могло компенсувати такий недолік уваги до цієї категорії осіб з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня і визначити групи за ступінню розвитку у них навичок комунікації.

Об'єкт дослідження – навички комунікації осіб з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня.

Предметом дослідження виступає вербальне і невербальне спілкування осіб з розумовими порушеннями.

Мета дипломної роботи – на основі вивчення дітей з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня залежно від розвитку у них навичок комунікації визначити групи і вказати на деякі шляхи їхнього формування.

Для досягнення поставленої мети з урахуванням об'єкта та предмета дослідження були поставлені такі **завдання**:

- провести аналіз наукових досліджень психічного розвитку осіб з розумовими порушеннями помірного та важкого ступеня, акцентуючи

при цьому увагу на процесах, які впливають на розвиток навичок комунікації і її використання для сприймання і передачі інформації;

- виділити групи осіб з розумовими порушеннями помірною та важкого ступеня відповідно до рівня розвитку їхньої комунікативності;
- визначити ефективність запропонованих емоційно-збагачених ситуацій на формування у осіб з інтелектуальними порушеннями помірною та важкого ступеня навичок комунікації.

Методологічними засадами дослідження виступають:

- положення про соціальну ситуацію розвитку як специфічне ставлення дитини до соціальної і предметної ситуації (В. Бондарь, Л. Виготський, С. Миронова, В. Синьов, А. Шевцов, М. Шеремет та інші);

- положення про мовлення як особливу знакову систему, через яку йде прийом і декодування інформації від зовнішнього середовища (А. Богуш, Н. Гаврилова, С. Конопляста, Е. Соботович, Л. Цветкова);

- твердження, що мовлення дітей з розумовими порушеннями помірною та важкого ступеня виступає одним з основних засобів отримання інформації про навколишнє середовище (О. Гаврилов, Є. Кулеша, Т. Лісовська, О. Лурія, О. Маллер, Т. Шипіцина та інші).

Мета, завдання та методологічні засади дослідження обумовили вибір таких **методів** дослідження: констатуючий та формуючий експерименти, опитування, спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності.

Теоретична значущість проведеного дослідження полягає в тому, що визначення індивідуально-типологічних особливостей розвитку навичок комунікативних навичок у осіб з розумовими порушеннями помірною та важкого ступеня дозволяє оптимізувати процес навчально-виховної та корекційної роботи з ними, враховуючи при цьому відповідний розвиток їхньої комунікативності. Використання емоційно-збагачених ситуацій з метою розвитку навичок комунікації дає можливість педагогу ефективніше організувати даний процес. Організація таких ситуацій на логопедичних заняттях дозволяє особам з розумовими порушеннями помірною та важкого

ступеня отримати емоційно-позитивне підкріплення проявів своєї комунікативності, впливає на формування у них внутрішнього позитивного ставлення до спілкування, що в кінцевому рахунку має безпосередній вплив на їхній розвиток.

Практичне значення дипломного дослідження. Запропоновані для використання емоційно-збагачені ситуації дозволяють формувати у осіб з розумовими порушеннями помірною та тяжкою ступеня навички комунікації в процесі проведення логопедичних занять. Пропонований поділ цих осіб на групи дає можливість використовувати різні за складністю емоційно-збагачені ситуації, при цьому акцентуючи увагу на тих порушеннях, які притаманні не одному, а певній групі вихованців. В умовах існуючої системи організації роботи з ними використання таких ситуацій ефективно ще й тому, що завжди вдається приділити достатньо уваги кожному суб'єкту.

Експериментальною базою дослідження виступала Головинська загальноосвітня школа-інтернат "Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки", Волинської області, інклюзивно-ресурсні центри Тернопільської та Волинської областей. У дослідженні приймало участь 29 дітей різних вікових груп.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, 2-х розділів, висновку, списку використаних джерел, який нараховує 94 позиції.

ВИСНОВКИ

За останні роки проведено багато досліджень, присвячених виявленню тих чи інших зв'язків між станом і переживаннями людини, і тим, як вони проявляються зовні. На їх основі можна зробити наступні висновки: інформація, яка прихована в тих чи інших зовнішніх проявах, може сприйматись і досить адекватно оцінюватись практично всіма людьми, в тому числі і з порушеннями інтелектуального розвитку. Тому батькам і педагогам, які працюють з даною категорією суб'єктів, потрібно звертати увагу на розвиток не лише вербального, але й невербального спілкування.

1. Аналіз основних психічних функцій у осіб з інтелектуальними порушеннями помірного та важкого ступеня дає можливість визначити особливості їхнього розвитку, виділити порушення, які потрібно враховувати під час організації спеціального навчально-виховного і корекційного впливів. Потрібно зазначити, що вони мають значні відхилення у розвитку всіх психічних процесів. Недорозвиток інтелектуальних функцій призводить до недостатньої здатності орієнтування в навколишньому середовищі, невміння усвідомити зв'язки між певними явищами, зрозуміти суть тих чи інших дій або вчинків. При цьому ураження вищих психічних функцій носить не локальний характер, а охоплює цілі області різних функціональних систем, що призводить до важких і безповоротних відхилень, які надзвичайно важко піддаються корекційному впливові. Характеризуючи осіб з інтелектуальними порушеннями помірного та важкого ступеня потрібно спинитись і на їхній емоційно-вольовій сфері. Не дивлячись на те, що вона в них збережена порівняно з інтелектуальною краще і емоційно-вольові порушення носять в більшості випадків характер вторинних напластувань, але вони все ж таки накладають значний відбиток на її функціонування. Тому під час характеристики осіб з інтелектуальними порушеннями помірного та важкого ступеня потрібно вказувати, що емоційно-вольовий розвиток у них також знаходиться на досить низькому рівні.

2. У цілому ряду експериментальних досліджень по соціалізації осіб з інтелектуальними порушеннями помірною та важкою ступеня увага приділяється особливостям організації їхнього спілкування. Так, Н. Дементьєвою і Е. Шаталовою було встановлено, що спілкування осіб з інтелектуальними порушеннями помірною та важкою ступеня, які перебувають в психоневрологічних інтернатах, було досить неповноцінним. Це проявляється в нерозвиненості і малій диференційованості спілкування. Дана тенденція має здатність посилюватись по мірі поглиблення інтелектуального порушення. При цьому вони відмічали, що найбільш часто спілкування відбувається в процесі спільного проживання, спільної трудової і суспільної діяльності і спільно організованого відпочинку.

3. Разом з тим можна говорити про наявні потенційні можливості розвитку спілкування осіб з інтелектуальними порушеннями помірною та важкою ступеня. Для цього необхідно організувати розширення їхніх контактів шляхом формування спеціально організованих навичок поведінки. Поза спеціальним закладом це можливо в процесі організації екскурсій, проведення соціально-побутової орієнтації при виконанні покупок в магазині, на пошті, в лікарні тощо. Важливим завданням є врахування диференційованості під час її організації. Якщо до максимального розширення контактів осіб з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня потрібно прагнути, то для осіб з інтелектуальними порушеннями помірною та важкою ступеня доцільно використовувати трудові та режимні заходи, підтримуючи при цьому будь-які прояви активності спілкування.

4. В процесі вивчення навичок спілкування осіб з інтелектуальними порушеннями помірною та важкою ступеня умовно поділили на три групи.

Особам першої групи було притаманне розуміння лише простих, які вони часто зустрічають, назв предметів і дій, хоч для них були знайомі деякі слова і дії, які об'єднували певні предмети (одяг, їда, іграшки тощо). Зв'язок слова і його значення носили в них умовно рефлекторний або асоціативний характер. У знайомій ситуації ці особи могли зрозуміти і виконати нескладні інструкції,

які містили у собі знайомі дії: “Сядь”, “Принеси води”, “Візьми машинку” тощо. В окремих випадках їм додатково були необхідні жести. У цих вихованців повністю відсутнє фразове мовлення. Все, що вони хотіли сказати, виражалось окремими звуками або звуковими комплексами, звуконаслідуванням, яке часто супроводжувалось жестами. Вони могли ехоподібно відтворювати окремі склади і нескладні слова, приблизно дотримуючись їхньої звукової структури. Своїм мовленням вони практично не користувались. Письмової мови у них не було.

У осіб другої групи спостерігалось дещо краще розуміння предметно змістовної сторони мовлення на елементарному, побутовому рівні. Вони могли виконувати нескладну інструкцію, яка містила у собі максимально два завдання: “Візьми олівець, віддай Сашкові”. Розуміння навіть простих розповідей, інсценованих діалогів відбувалось лише з активною допомогою дорослого. У цих осіб з інтелектуальними порушеннями помірного та важкого ступеня була порівняно більш розвинена комунікативна сторона мовлення. Вони користувались реченнями, які складались з одного слова – назви предмета або дії. В окремих випадках у них спостерігались неправильно конструйовані речення з великою кількістю лексико-граматичних помилок. Фраза характеризувалась незакінченістю в змістовному розумінні, випаданням семантичної ланки. Ці вихованці використовували лепетні слова і слова, які спрощено звучать, в яких були різного роду викривлення, перестановки складів і звуків.

Суб’єкти третьої групи в більш повному об’ємі розуміли розмовне мовлення. Вони значно краще співвідносять назви предметів і дій. В той же час виконання мовленнєвих інструкцій, які в своїй основі носили логічне забарвлення, мало значні труднощі. Вихованці цієї групи могли зрозуміти елементарну розповідь і навіть відповісти на деякі запитання стосовно її змісту. Окремі з них з допомогою дорослого могли переказати прочитаний текст. У мовленні осіб з інтелектуальними порушеннями помірного та важкого ступеня цієї групи не було дитячих словокомплексів у вигляді лепету. Під час бесіди

користуються простими граматичними конструкціями, використання складних мовленнєвих комплексів викликає у них труднощі оперування словами і усвідомлення системи. Активний словник включає порівняно значну кількість слів, вони мають певні навички письма і читання.

5. Характеризуючи комунікативну поведінку осіб з інтелектуальними порушеннями помірною та важкою ступеня можна відзначити, що кожна особа має свій рівень для спілкування, індивідуальний для кожного вихованця, хоч умовно ми можемо розділити їх на декілька груп. При цьому необхідно зазначити, що спілкування осіб даної групи може мати як вербальний, так і невербальний характер. Ті з них, які не спілкуються за допомогою мовлення, використовують інші форми комунікації, які носять індивідуальний характер і інколи можуть бути доступними невеликій кількості людей. Перекладачами в таких випадках виступають однолітки, які мають помірний або важкий ступінь інтелектуального порушення, але при цьому володіють словесним мовленням. Отже, спілкування присутнє у всіх осіб з інтелектуальними порушеннями помірною та важкою ступеня, хоч в частини випадків і може носити невербальний характер для комунікації.

6. Дослідження комунікативних навичок показало, що майже у половини (46%) обстежених осіб з інтелектуальними порушеннями помірною ступеня і у третини (29%) осіб з інтелектуальними порушеннями важкою ступеня комунікативні навички розвинені достатньою мірою. Отже, лише частина з них користуються навичками вербальної і невербальної комунікації у спілкуванні з близькими та однолітками і їхні стосунки при цьому носять позитивний характер.

7. За умови використання на логопедичних заняттях емоційно-збагачених ситуацій, доступних для сприймання та виконання особами з інтелектуальними порушеннями помірною та важкою ступеня вдалось сформувати елементарні мовленнєві реакції, розуміння перших слів, які означають назви предметів, розуміння окремих інструкцій, які давались їм для виконання у мовленнєвій формі. Це не лише створило передумови для подальшого розвитку у них

мовлення, але і сприяло розвитку в них слухової та зорової уваги, які виступають успішною передумовою оволодіння ними елементарними знаннями на інших навчальних заняттях.

З другого боку такі ситуації сприяли покращенню їхньої комунікативної поведінки. Особи з інтелектуальними порушеннями помірного та важкого ступеня стали краще слухатись вихователя, сприймати і виконувати його вказівки та прохання. Не дивлячись на те, що під час спілкування між собою вони все ж таки в більшості використовували жести, але контакти між ними певною мірою покращились.

Список використаних джерел.

1. Алексеенко Е.В. Особенности логопедической работы по развитию речи глубоко умственно отсталых детей // Дефектология. – 1989. – № 6. – С.42-46.
2. Бирюкова М.И. Роль игры в воспитании детей-имбецилов дошкольного возраста // Дефектология, 1971, № 3, С.68-73.
3. Богуш А.М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. – Монографія: 2-е видання. – К.: Слово, 2010. – 374 с.
4. Винарская Е.Н. Раннее речевое развитие ребёнка и проблемы дефектологии: Периодика раннего развития. – М.: Просвещение, 1987. – 160 с.
5. Выготский Л.С. Лекции по психологии. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – 144 с.
6. Выготский Л.С. Проблемы дефектологии. – М.: Просвещение, 1995. – 527 с.
7. Вопросы обучения и воспитания детей с нарушениями интеллекта / Под ред. М.И. Кузьмицкой. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1974. – 135 с.
8. Гаврилов О.В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі: Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 308 с.
9. Гаврилов О.В. Особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями тяжкого ступеня // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць: вип. 13. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2019. – С. 43-55.
10. Гаврилов О.В. Особливості гри глибоко розумово відсталих дітей і її вплив на формування у них соціальної поведінки. Психолого-педагогічні умови підвищення результативності учіння школярів з психічними вадами. К.: Інститут дефектології АПН України, 1995.С.14.
11. Гаврилов О.В. Особливості розвитку психічних процесів дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія. Вип.ІІ. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С.26.

12. Гаврилов О.В. Психолого-педагогічні умови формування соціальної поведінки глибоко розумово відсталих дітей // Дис... канд. психол. наук: 19.00.08. – К.: Інститут дефектології АПН України, 1998. – 172 с.
13. Гаврилов О.В. Прищеплення навичок соціальної поведінки глибоко розумово відсталим дітям // Дефектологія, 1998, № 1, С. 32-36.
14. Гаврилов О.В. Формування соціальної поведінки у дітей з важкими інтелектуальними вадами // Дефектологія, 1998, № 2, С. 26-29.
15. Гаврилов, О., Кулеша Є., Левицький В., Липа В., Ляшенко О., Данильченко С. Прикладна корекційна психопедагогіка: олігофренопедагогіка. – Вид-во 2-е, перероб. і доп. / За заг. ред. О. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ТОВ “Друк-Сервіс”, 2017. – 600 с.
16. Гаврилова Н.С. Константи́нів О.В. Психолого-педагогічна характеристика дітей з глибоким ступенем порушення інтелекту. Інтеграція науки і практики в умовах модернізації корекційної освіти України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Збірник наукових праць. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2018. С.26-32.
17. Галецька Ю.В. Методика формування соціально-побутових навичок у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць. Вип. V. В 2-х т., том 1, Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2015. С.47-56.
18. Данилова Н.Н., Крылова А.Л. Физиология высшей нервной деятельности: Учебник. – М.: Учебная литература, 1997. – 432 с.
19. Дементьева Н.Ф., Шаталова Е.Ю. Характеристика обучения умственно отсталых людей, находящихся в психоневрологических домах-интернатах / Н.Ф. Дементьева, Е.Ю. Шаталова. – Дефектология, 1987, №3. С. 26-30.
20. Дементьева Н.Ф., Модестов А.А. Дома-интернаты: от призрения до реабилитации / Н.Ф. Дементьева, А.А. Модестов.– Красноярск: [б.и.], 1993. – 195с.

21. Дефектологічний словник: навч. пос. // за ред. В.І. Бондаря, В.М. Синьова. К.: МП Леся, 2011. 528 с.
22. Закон України “Про освіту” від 05.09.2017 р. №2145-VIII. Голос України №178-179 від 28.09.2017 р.
23. Заремба В.В., Ліщук Н.І., Морозова Н.В. Корекційно-розвивальна програма: Розвиток мовлення з використанням методики ТАН-Содерберг, С.38-143.
24. Землянова Е.Т. Лисовская Т.В. Коммуникация (поддерживающая коммуникация): первые шаги // Дефектология, №4, 2005, С.18-26.
25. Иванова Т.Н. Из опыта работы по развитию речи глубоко умственно отсталых детей // Дефектология, 1980, № 4, С.51-55.
26. Иванова Т.Н. Система работы по формированию словарного запаса у глубоко умственно отсталых детей: Дисер. канд. пед. наук. М., 1984, 148 с.
27. Каменщук Т.Д. До питання про труднощі формування зв'язного мовлення учнів молодших класів з порушенням інтелектом. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія. Вип.ІІ. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009.С.83-86.
28. Каменщук Т.Д. Поняття «знак» як форма вираження та засіб пізнання. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць: вип. 8. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2011. С.64-72.
29. Каменщук Т.Д. Рівнева шкала оцінювання засвоєння просторовою знаково-символічною системою знань дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю молодшого шкільного віку. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. Зб. наук. праць. Вип. 7, 2014. С.78-83.
30. Каменщук Т.Д. Методика діагностики рівнів засвоєння просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник

наукових праць. Вип. 8. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2016. С.101-113.

31. Карлсон Р., Батчер Дж., Минека С. Анормальная психология. – СПб.: Питер, 2004. – 1167 с.

32. Коркина М.В., Лакосина Н.Д., Личка А.Е. – Психиатрия: Учебник. – М.: Медицина, 1995. – 608 с.

33. Коррекционно-педагогическая работа в домах-интернатах для детей с умственным и физическим недоразвитием: учебно-методическое пособие для педагогов. И.К.Боровская (и др.); под ред. Т.В.Лисовской. 2-е изд. Минск: Четыре четверти, 2010. 392 с. ил.

34. Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). – Р-на Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1986.

35. Леб система. Система символов как вступление в коммуникацию с неумеющими говорить или только изучающими язык детьми. Издательство БелАПДИ «Открытые двери» Мн., 1997. 29 с.

36. Лещинская Т.Л. Особенности образования взрослых (18+) с интеллектуальной недостаточностью / Т.Л. Лещинская, Т.В. Лесовская, Т.Н. Юрок. – Адукацыя і выхаванне. – Минск, 2016. – №3. – С. 70-77.

37. Лисовская Т.В. Педагогическая система непрерывного образования в Республике Беларусь лиц с тяжёлыми множественными нарушениями развития // Т.В. Лисовская. – Минск: Четыре четверти, 2017. – 232 с.

38. Лисовская Т.В. Изучение образовательных потребностей взрослых с интеллектуальной недостаточностью, проживающих в психоневрологических домах-интернатах Республики Беларусь / Т. Лисовская // Опыт создания образовательного пространства в период деинституализации в Республике Беларусь : Сборник материалов по итогам проекта “Белорусь на пути деинституализации. Создание образовательного пространства для людей (18+) с интеллектуальным недугом” / Под ред. К.С. Блай, Т.В. Лисовской. – Минск: Четыре четверти, 2017. – 154-162.

39. Лисовская Т.В. Педагогические основы воспитания и обучения детей

с тяжелыми множественными психофизическими нарушениями: пособие. В 2 ч. Ч.1. Гродно: ГрГУ, 2015. 70 с.

40. Лисовская Т.В., Кислякова Ю.Н., Новомир И.Г. Методика формирования навыков общения у учащихся с тяжелой интеллектуальной недостаточностью. Мн., 2010. 160 с.

41. Лубовский В.И. Специальная психология / В.И. Лубовский, Т.В. Розанова, Л.И. Солнцева и др. – 2-е изд., испр. – М.: Академия, 2005. – 464 с.

42. Лурия А.Р. Высшие корковые функции и их нарушение при локальных поражениях мозга. – М., 1962, 2-е изд.

43. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – М.: Медицина, 1973. – 374 с.

44. Лурье Н.Б., Забрамная С.Д. Дети с болезнью Дауна и некоторые особенности их познавательной деятельности // Дефектология, 1971, № 1. С.30-37.

45. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібник. – К.: Перун, 1996. – 464 с.

46. Маллер О.Р. Организация и содержание образования взрослых инвалидов, проживающих в психоневрологических домах-интернатах Российской Федерации / А.Р. Маллер // Опыт создания образовательного пространства в период деинституализации в Республике Беларусь : Сборник материалов по итогам проекта “Белорусь на пути деинституализации. Создание образовательного пространства для людей (18+) с интеллектуальным недугом” / Под ред. К.С. Блай, Т.В. Лисовской. – Минск: Четыре четверти, 2017. – 64-69.

47. Маллер А.Р. Родителям о детях с глубокой умственной отсталостью // Дефектология, 1991, № 5. С.69-75.

48. Маллер А.Р. Состояние и тенденции развития обучения глубоко умственно отсталых детей // Дефектология, 1974, № 3. С.28-34.

49. Маллер А.Р., Рейдибойм М.Г. Опыт организации реабилитационного центра для детей-инвалидов // Дефектология, 1991, № 4. С.47-51.

50. Маллер А.Р., Цикото Г.В. Основные принципы коррекционно-воспитательной работы с глубоко умственно отсталыми детьми // Дефектология, 1984, № 1. С.34-40.

51. Методика учебно-воспитательной работы в центрах коррекционно-развивающего обучения и реабилитации: учеб.-метод. пособие. М. Вентланд, С.Е.Гайдукевич, Т.В.Горудко и др.; Мн.: БГПУ, 2009, 276 с.

52. Методическое пособие по воспитанию и обучению детей с глубокой умственной отсталостью в возрасте от 4 до 10 лет / Под ред. М.И. Кузьмицкой, А.А. Ватажиной. – М.: Изд-во ЦИЭТИН, 1971. – 79 с.

53. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.

54. Миронова С.П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності: підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. 260 с.

55. Образовательная интеграция и социальная адаптация лиц с ограниченными возможностями здоровья / А. Н. Коноплёва, Е. Н. Георгиевич, Л. А. Зайцева. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2005.

56. Особливості психолого-педагогічного супроводу дітей з помірною розумовою відсталістю в системі корекційно-розвивального навчання спеціального загальноосвітнього закладу: навчально-методичний посібник/авт.: О.В.Чеботарьова, Г.О.Блеч, І.В.Гладченко, С.В.Трикоз, А.В.Міненко та ін.: за наук. ред. О.В.Чеботарьової, І.В.Гладченко. К., ІСП НАПН України, 2016. 148 с.

57. Пиаже Ж. Избранные психологические труды: Пер. с англ. и фр. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 640 с.

58. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. СПб: Союз, 1997. 250с.

59. Пиаже Ж. Схемы действия и усвоения языка. Под ред. Ю.С. Степанова. М.: Радуга, 1983. С.133-136.

60. Пиз А. Речь движений тела. – Нижний Новгород: Ай Кью, 1992.

61. Поперечная Л.Н., Дементьева Н.Ф., Табунова Е.Н. Вопросы отбора детей в дома-интернаты системы социального обеспечения // Дефектология, 1990, № 4. С.3-7.

62. Постанова КМУ “Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами” від 21.08.2013 р. № 607.Голос України.

63. Програма з математики для спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей (помірна, тяжка, глибока розумова відсталість) підготовчий, 1-4 класи. Укладачі: Волнянська Н.В., Юр'єва Ю.М., Засуха Г.П. рекомендовано листом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1/11-10293 від 25.06.12.

64. Програма з української мови спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з помірною розумовою відсталістю (підготовчий, 1-4 класи).

65. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року №2145-VIII[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/651-14>

66. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 №651-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/651-14>

67. Про Національну стратегію у сфері прав людини: [Електронний ресурс]: Указ Президента України №501/2015 від 25.08.2015 – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>

68. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001р. №2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

69. Психолого-педагогічний супровід дітей шкільного віку з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. За ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. К.: ТОВ – Поліпром, 2006. 156 с.

70. Рибак С.Б. Метод запам'ятовування інформації: знайомтесь – піктограми // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013. – №8-9. – С. 192-194.

71. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: в 2 ч. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. Ч.1. 241 с., Ч.2. 223 с.

72. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: Підручник. Частина 2. Навчання і виховання дітей. К.:Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. 224 с.

73. Синьов В.М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії. К. : МП Леся, 2010. 779 с.

74. Синьов В.М. Розумова відсталість як педагогічна проблема. Навчальний посібник. К.: 2007. С. 17-37.

75. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. К.: Знання, 2008. 359 с.

76. Селецкий А.И. Психология и психопатология слабоумия. – К.: Радянська школа, 1981. – 140 с.

77. Словарь практического психолога. Сост. С.Ю.Головин. Мн.: Харвест, 1998. 800 с.

78. Соботович Є., Тищенко В. Засвоєння розумово відсталими дітьми граматичних категорій та абстрактного лексико-граматичного значення слова. Дефектологія, 1998, №4. С. 2-5.

79. Соботович Є.Ф. Критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини (у його лексичній ланці) на різних вікових етапах. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його граматичній ланці) дитини дошкільного віку. Соботович Є.Ф. Дефектологія. 2003. №2. С.2-11.

80. Соловьёв И.М. О памяти имбецилов. – М.: ЦИЭТИН, 1972. – 94 с.

81. Сороко, Е. Н. Опыт обучения коммуникативной системе обмена картинками детей с расстройствами аутистического спектра / Е. Н. Сороко, Е. Ю. Ребковец // Современные направления психолого-педагогического сопровождения детства : материалы научно-практического семинара (г.

Новосибирск, 7–8 апр. 2016 г.) / под ред. Г. С. Чесноковой, Е. В. Ушаковой ; М-во образования и науки РФ, Новосиб. гос. пед. ун-т. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2016. – С.172-175.

82. Сумарокова В., Явкин В. Опыт социальной адаптации глубоко умственно отсталых в дневном центре психоневрологического Варшавского института // Дефектология, 1975, № 6. С.84-87.

83. Сухарева Г.Е. Клинические лекции по психиатрии детского возраста. – М.: Медгиз, 1955. – 230 с.

84. Тищенко В.В. Особливості засвоєння мови дошкільниками з нормальним та порушеним розумовим розвитком // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип.1. – К.: Актуальна освіта, 2004. – С. 43-61.

85. Цветкова Л.С. Мозг и интеллект: Нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности. – М.: Просвещение, 1995. – 304 с.

86. Черна М. Совместные занятия родителей и глубоко умственно отсталых детей // Дефектология, 1980, № 4. С. 62-65.

87. Штерн В. Умственная одарённость: Пер. с нем. – СПб.: Союз, 1997. – 128 с.

88. Шипицына Л.М. “Необучаемый” ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. СПб.: Речь, 2005. 477 с.

89. Adam, Heidemarie (1993). Mit Gebärden und Bildsymbolen kommunizieren lernen. Würzburg: Edition Bentheim, 1993.

90. Griesinger V. Die Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten. Berlin, 1844.

91. Esquirol J. Des Maladies mentales considérées sous les rapports médical, hygiénique et médico-légal, v. 1—2, P., 1838.

92. Morel B. Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine. – Paris: Jean-Baptiste Baillière, 1857. – 23 с.

93. Sevenig, Heinz. Materialien zur Kommunikationsförderung von Menschen mit schwersten Formen cerebraler Bewegungsstörungen. Dusseldorf:

Verlag Selbstbestimmtes Leben.

94. Wilken, Etta (2006). Unterstützte Kommunikation. Eine Einführung in die Praxis. Stuttgart: Kohlhammer Verlag (Вилкен, Этта (2006)).

95. Binet A. Les idées modernes sur les enfants. Paris: Flammarion, 1911.